

טבריה, 1581 (קורנליוס דה בריון)

"דברי השירה לטבריה המעטירה"

על טבריה ויהודיה במאה ה-16

דונה גרציה נשיא לא ביקרה בטבריה מעולם, אך שמה נקשר אליה בדפי ההיסטוריה: אם מחמת תמיכתה במוסדות היהודיים בעיר, ואם באמצעות האגדות הרבות שנרקמו סביבה ושחיברו בינה לבין אתריה ההיסטוריים. כך מכונה בריכת המים העתיקה מן התקופה הביזנטית "בריכת דונה גרציה", והמצודה העות'מאנית של העיר מכונה "מצודת דונה גרציה", אף שנבנתה בפועל כמאתיים שנה לאחר מותה... מה באמת היה אופייה של טבריה בתקופתה של דונה גרציה במאה ה-16? ומה הייתה דמותה של הקהילה היהודית שפעלה במקום?

יוסף סטפנסקי

יוסף סטפנסקי הוא ארכאולוג ומדריך טיולים. בעבר שימש ארכאולוג טבריה מטעם רשות העתיקות, ביצע חפירות וסקרים בעיר העתיקה של טבריה, וייחס את הקמתה הראשונית של החומה העות'מאנית לזכותה של דונה גרציה.

מכפר דייגים לעיירה יהודית

בתקופה הממלוכית, במאה ה־14 וה־15 לספירה, ירדה טבריה מגדולתה ומעברה המפואר, ומבירת נסיכות הגליל בתקופה הצלבנית הפכה לכפר דייגים קטן, שהצטופף בין חורבות העיר הקדומה. במקומה נבנתה והתרחבה העיר צפת, שהפכה לעיר הגדולה בצפון ובירת מחוז "ממלכת צפת" הממלוכי. עם הכיבוש העות'מאני בשנת 1517 החל מצבה של טבריה להשתפר, אם כי עד שנות ה־30 של המאה ה־16 עדיין מתארים אותה הנוסעים היהודים, דוגמת ר' משה באסולה, כ"חרבה ושוממה, גלי אבנים שחורים, כאלו היו לשרפת אש. ואין אדם יכול ללכת שם, מסכנת הערביים, אלא בזמן השיירה שהולכים עם רב מאד".

החל משנות ה־30 מתחילות ידיעות על התיישבות של יהודים (חלקם מן הסתם מצפת) בטבריה, המופיעות בספרות השו"ת של רבני צפת דוגמת שו"ת המבי"ט (ר' משה מטראני). זאת בזכות השיפור במצב הביטחון בעקבות הכיבוש העות'מאני. בשנות ה־40 גם המקורות הנוצריים כבר מזכירים יהודים בטבריה, ואף באחדים מכפרי הסביבה כגון כפר נחום ובית ציידה. ואולם, רק בשנות ה־60 של המאה ה־16 יש ידיעות היסטוריות המצביעות על ראשית שגשוג כלכלי ורוחני שהיה מנת חלקם של יהודי העיר באותו הזמן. תקופת שגשוג זו אמנם ארכה שנים ספורות בלבד, אך היא מהווה פרק חשוב בתולדות העיר והיישוב היהודי בגליל בכלל. פרק זה נקשר למפעליהם של דונה גרציה ושל אחיינה וחתנה, דון יוסף נשיא.

בראשית שנות ה־60 של המאה התיר הסולטאן סולימאן המפואר לדונה גרציה ולדון יוסף נשיא לחכור את זכות גביית המסים של טבריה ושל שבעה מכפרי הגליל בעבור אלף דוקאטים. יש חוקרים הרואים בפעולה זו ניסיון מדיני להקמת אוטונומיה יהודית בגליל, שתהפוך ברבות הימים למדינה, ומקלט ליהודי העולם הנרדפים. ואולם, ייתכן שמטרתה הכוללת הייתה צנועה יותר, ועיקרה תמיכה ביישוב היהודי הקטן שבטבריה ובגליל, קידומו הכלכלי והרוחני, תוך כדי יצירת רווחים כספיים ליישוב ולמשפחת נשיא עצמה. גם חכירת הזכות לגביית מסים כשלעצמה הייתה מהלך מקובל באותם ימים ברחבי האימפריה העות'מאנית. בין שכך ובין שכך, הזים מהתכנית הגיעו

לקהילות שונות בחו"ל, במיוחד באיטליה, עוררו תקוות משיחיות (היו שכינו את דון יוסף נשיא "מלך היהודים") ואף רצון לעלות ולהתיישב בטבריה. הפעולות שבוצעו בטבריה כללו, על פי כמה מקורות היסטוריים, בניית חומה שאורכה 1,500 אמה, שבמהלך בנייתה "נתגלו" שרידים ארכאולוגיים קדומים מן התקופה הצלבנית. חומה זו הושלמה, במאה ה־17, על פי המתואר בספר "עמק הבכא" של ההיסטוריון האיטלקי ר' יוסף הכהן: "בשנת חמש ועשרים ושלש מאות וחמשת אלפים [1565 לסה"נ] [...]

וישמח דון יוסף מאד ויתן תודה לא-להים". ואכן, נראה שבאותן שנים נהנתה טבריה מפעולות בנייה ומתמיכה כספית, אך בסופו של דבר, מאות היהודים שאמורים היו להגיע אליה ולחולל בה מהפכה של ממש לא הגיעו, ועוד לפני מותה של דונה גרציה בשנת 1569 החלה הידרדרות ביישוב היהודי בעיר, עד שבשנות ה־80 וה־90 מתארים אותה הנוסעים שוב כהרוסה ועזובה, כאילו דבר לא קרה שנים אחדות קודם לכן.

מי בנה את החומה?

העדות המוחשית ביותר לבנייה בעיר באותן השנים היא חומת העיר ההיסטורית ("החומה התורכית"), המצויה סביב "העיר העתיקה" של ימינו. על פי רוב נוהגים החוקרים לכנות את החומה, במיוחד את הקטע הדרומי שהשתמר ברצף, "חומת דהר אל-עמר", ומייחסים את בנייתה לשליט הבדואי ששלט באזור באמצע המאה ה־18. יש הסבורים אף שהחומה העות'מאנית מבוססת על תוואי ויסודות החומה הצלבנית מן המאה ה־12. ואולם, נראה שלא כך הדבר: החומה העות'מאנית של טבריה, במיוחד הקטע הדרומי המרשים, אינה בנויה על מסד צלבני, כפי שעלה מחפירות ארכאולוגיות שבוצעו לאורכה במהלך השנים. אמנם, החומה הגלויה היום לעין היא בוודאי פרי שיפוץ ושיקום של החומה שנפגעה ברעידות האדמה של 1759 ו-1837, ונראה שגם דהר אל-עמר במאה ה־18 חיזק ושיקם אותה, אך התוואי הבסיסי שלה נקבע עוד במאה ה־16, ליתר דיוק כנראה בשנות ה־60 של אותה מאה, על פי ציוויה של דונה גרציה ובפקודת דון יוסף נשיא. זאת, כך נראה, ניתן להסיק מצוירי טבריה של הצייר ההולנדי ק' דה

המנזר היווני-אורתודוקסי
בחומה המזרחית -
"הכנסת אשר בקיר החומה?"

לאחר תפילת מנחה בילה אלצ'הארי עם חכמי הקהילה בחמי טבריה: "ואני הלכתי עימהם להסיר זעת הדרך / ובלבי מחמימות המים פחד ומורך / וארחץ באותם המים / ושאפתי צמים". הוא ממשיך ומתאר את תפילת ערבית של ליל שבת, שנערכה בפני ראש הישיבה וברוב עם, אך עדיין ללא תפילת קבלת שבת. זו החלה להתגבש באותה עת בצפת, סביב הפיוט "לכה דודי" של ר' שלמה אלקבץ, אך טרם נפוצה אל מחוצה לה. ממקורות אחרים אנחנו יודעים כי באותה תקופה היה אחד מחכמי טבריה (ואולי ראש הישיבה בה?) הרב אליעזר בן יוחאי, שהגיע לטבריה מצפת. שאלותיו בענייני שמיטת קרקעות מוכיחות כי יהודי טבריה וסביבתה עסקו באותה עת לא רק בדיג אלא גם בחקלאות.

בהמשך ספרו מתאר אלצ'הארי אירוע נוסף שאירע יותר מעשר שנים לאחר חזרתו לתימן, בשנת 1579: באותה השנה הגיע לתימן שליח משיבת טבריה, ובידיו איגרת שכתבו יהודי תימן למנהיגי היישוב בטבריה. כך למדים אנו ששיבת טבריה – שעם תמיכתה של דונה גרציה מנתה "שבעים זקנים" – עדיין פעלה כעשר שנים לאחר מותה, אך הייתה זקוקה לתמיכה כספית, ולכן שיגרה שליחים לחו"ל, בין היתר לתימן. בקטע זה של הספר מוזכרים שמות של חכמי טבריה באותה תקופה: ר' שמואל הכהן, ר' יעקב הלוי, ר' משה גדליה, ר' אברהם גבריאל – וכן השליח עצמו, ר' אברהם בן יצחק אשכנזי מצפת. האיגרת ששלחה קהילת צנעה לטבריה ("ואלה דברי השירה / השלוחה לטבריה המעטירה") גם היא מובאת בספר, כולה ספוגה בשבחים ובערגה לעיר אשר "הסנהדרין הלא גלו לתוכה".

אלו הן הידיעות האחרונות על קהילת טבריה לפני שקיעתה, לקראת סוף המאה ה-16. אמנם בשנות ה-90 של המאה יש ידיעות על החכרת טבריה פעם נוספת ליהודי עשיר, שלמה אבן-יעיש; בנו יעקב אף שהה בטבריה, וייתכן שאף בנה בה ארמון. אך מפעל זה גם הוא נגדע באבו – וטבריה היהודית חזרה למעיין-תרדמה עד להגעתו אליה של רבי חיים אבולעפיה, מחדש הרובע היהודי בטבריה בשנת 1740.

"שיש שם קדושה נפלאה": תפילת האר"י ב"באר מרים"

עדות אחרת בנוגע לטבריה במאה ה-16, נוגעת למסורת עלומה ונשכחת של אתר ייחודי בטבריה, ולחכמים ידועי שם המזוהים על פי רוב דווקא עם צפת: האר"י הקדוש (ר' יצחק לוריא, 1534-1572), ותלמידו ר' חיים ויטאל (1543-1620). במהלך השנים המעטות שבהן שהה האר"י בצפת, 1570-1572, הוא ירד עם ר' חיים ויטאל גם לטבריה, בה התפלל ליד חוף הים, "גילה" והשתטח על קברי צדיקים, ואף ביקר עמו באתר מפתיע למדי – בבאר מרים. בספר "שער הגלגולים" כתב ר' חיים ויטאל:

ברוין משנת 1681, הרבה לפני שלטונו של דהר אל-עמר: באחד מצויריו, המראה את טבריה במבט מדרום-מערב, רואים היטב את החומה המקיפה את העיר משלושת צדיה (ללא הצד הפונה לים). תוואי החומה דומה להפליא לתוואי החומה הקיים עד עצם היום הזה, ומכאן שתוואי החומה המוכרת לכולנו, הוא תוואי שנקבע עוד לפני 1681. וכך, כיוון שבמאה ה-17 כולה אין אנו יודעים על פעולה לבניית חומה בטבריה, ברי שהחומה שצוירה על ידי דה ברוין היא החומה שנבנתה בהשראת דונה גרציה עצמה. ואם כן, אך טבעי הוא שאלפי המטיילים לאורך החומה מכנים אותה "חומת דונה גרציה", על שם יזמת בנייתה ומימונה.

"עד הגיעי לקצת ים כנרת / והנה טבריה לפני סוגרת"

על אופייה של העיר ושל הקהילה היהודית בה במאה ה-16 יש עדויות מעטות. להלן נביא שתי עדויות מרתקות על הנעשה בעיר באותה התקופה, משנות ה-60 ואילך. עדות אחת מופיעה בספרו של המשורר התימני זכריה (יחיא) בן סעדיה אלצ'אהרי, "ספר המוסר", המתאר את ביקורו בטבריה בשנת שכ"ז (1567). ספר זה, המורכב מ"מקאמות" (מחברות במליצה חרוזה ובשירים שקולים), מצטיין במליצה שוטפת ובהומור וכתוב על דרך ה"תחכמוני" ליהודה אלחריזי מן המאה ה-13. הספר הוא אוצר בלום של ידיעות על המצב בגליל באותה תקופה, במיוחד בצפת ובטבריה. את הספר כתב אלצ'אהרי בשנת 1569 בישבו בכלא בצנעא בתימן, כדי להפיג את צער, והוא מבוסס על מסעותיו במזרח שנתיים קודם לכן, בכלל זאת גם בארץ ישראל. בצפת מתאר המשורר את ישיבת רבי יוסף קארו (התיאור היחיד הקיים ממנה!), ועל טבריה הותיר תיאור מאלף של הקהילה היהודית הקטנה שנתמכה אז בידי "אשה נכבדת / והיתה לאל עובדת / מקושטטניא רבתי / לכל הנשים שרתי / והיתה קרובה למלכות / לנו ממליצי יושר וזכות".

אלצ'הארי נכנס לטבריה בערב שבת, כפי שהוא מספר:

וארוץ בארץ תלאובות / עד הגיעי לקצת ים כנרת / והנה טבריה לפני סוגרת [...] ושאלתי נער לימים צעיר / איפה הם שבעה טובי העיר? / ויאמר לי: הם יושבים בכנסת אשר בקיר החומה / על כתף ים כנרת קדמה / ואלך שם בחפזה / לראות השמנה היא אם רזה [...] ראיתי זקנים ונכבדים / תפארת היהודים / בעלי מקרא ומשנה / ומהם בעלי תלמוד וסברא הגונה / ומהם בעלי קבלה עיונית / ומהם חותם תכנית [= קבלה מעשית] [...] ואני בער לא אדע והמה חכמים!

תיאור מיקום בית הכנסת "בקיר החומה, על כתף ים כנרת קדמה", מאפשר לנו לשחזר את מקומו, וכנראה את מקום השכונה היהודית כולה, במזרח העיר ובצמוד לחומה, קרוב לכנרת. נראה שזוהו האזור שבו בנוי היום המנזר היווני-אורתודוקסי, ביניה הדרומית-מזרחית של העיר העתיקה.

בטבריא, בתוך העיר עצמה, יש בסופה לצד דרום בשפת הים בית הכנסת גדול ליהודים. ויש שם קדושה גדולה מזמן קדמון [...] באותו קרן זוית שבצד מערב שם היה מורי ז"ל קובע מקום תפילתו, בהיותו שם לפי שיש שם קדושה נפלאה.

לכאורה, לפנינו תיאור של אותו בית כנסת שבו התפלל זכריה אלצ'אהרי, בשנת 1569 (מקום זה, יש לציין, זוהה בפי יהודי טבריה גם עם המקום שהתפלל בו ר' ישעיהו הלוי הורוויץ – השל"ה – בראשית המאה ה-17, ומאז מכונה "כיפות השל"ה"). ואולם, למחדשי הרובע היהודי בטבריה בשנת 1740 הייתה מסורת אחרת: אלה זיהו את מקום תפילת האר"י צפונה יותר, קרוב לחוף אך במרכז העיר, במקום שעליו בנה הרב חיים אבולעפיה את בית הכנסת "עץ חיים". עד היום שמורה בפינתו הצפונית-מערבית של בית כנסת זה כניסה אל בור עמוק, שעל פי המסורת בו התבודד והתפלל האר"י הקדוש.

המקום המסקרן ביותר שבו ביקר האר"י עם ר' חיים ויטאל באזור טבריה הוא "באר מרים". על פי מסורת המצויה בתלמוד, ה"באר" הנסית נגזה בכנרת לאחר כניסתם של בני ישראל אל ארץ כנען. אך האר"י ידע את מיקומה המדויק, כפי שמתאר ר' חיים ויטאל:

כשאני חיים באתי אצל מורי ז"ל [האר"י] ללמוד ממנו זאת החכמה הלך מורי ז"ל לטבריה והולכני עמו [...] וכשהיינו מהלכים בספינה בתוך המים, כנגד העמודים של בית הכנסת הישן, אז לקח מורי ז"ל כוס אחד ומילא אותו מים מבין העמודים, והשקה לי אותם המים, ואמר לי: עכשיו

תשיג בזאת החכמה, כי אלו המים ששתיית היו מבארה של מרים. ומאז ואילך התחלתי ליכנס בעומק החכמה הזאת (ר' יעקב צמח, נגד ומצווה, אמשטרדם תע"ב, דף ג"א).

"עמודי בית הכנסת הישן" על פי האר"י מצויים עד היום בחוף הדרומי של העיר, בין טבריה לחמת. כאן זיהה האר"י את הבאר, מכאן לקח מים והשקם לתלמידו, ובזכותם הצליח ר' חיים ויטאל לקלוט את תורת רבו. לפני פחות ממאה שנה עדיין הזדקרו לעין כל העמודים על החוף; היום עדיין ניכרים ראשי העמודים, המבצבצים מפני השטח על החוף מתחת לטיילת כביש הכניסה לטבריה (כיום בחוף מול החנייה של הפארק הארכאולוגי ע"ש ברקו). אלא שבזמן האר"י העמודים היו כנראה מכוסים רובם במי הכנרת, ועל כן הגיעו לשם האר"י ור' חיים ויטאל בספינה מן הים. היום, בזמן שמפלס הכנרת הוא בשפל, עמודי "באר מרים" מצויים ביבשה, כ-50 מ' מטרים מקו החוף.

עמודי "באר מרים" בראשית המאה ה-20 (מימין למעלה) וכיום (למטה)

משמאל למעלה: עמודים במי הכנרת ליד חמי טבריה, 1839 (דייוויד רוברטס)